

ZOLTAN DEVAVARI

SUDBINASUBOTIČKIHJEVREJA
U SVETLU ARHIVSKIH
DOKUMENATA (1941-1944)

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

ASZABADKAIZSIDÓSÁGSORSA
ALEVÉLTÁRIDOKUMENTUMOK
TÜKRÉBEN (1941-1944)

Előadásom a szabadkai zsidóság második világháború alatti történetét, üldöztetését foglalja össze, Bácskának az 1941-es második impériumváltástól az 1944-es deportálásig tartó időszakig. A nagy számú levéltári dokumentumok lehetővé teszik az események precíz időrendi feldolgozását, ugyanakkor világos képet adnak azokról a hatalmi mechanizmusokról, megfontolásokról is, amelyek 1944 szeptemberéig zajlottak.

Ennek az előadásnak az anyaga képezi a gerincét annak a külön megjelenő kismonográfiának, amely részletesen, 1918-tól dolgozza fel a szabadkai zsidóság politikatörténetének a leghangsúlyosabb állomásait, egyben párhuzamba állítva benne az itteni zsidóság életét, mozgásterét és keretét behatároló két államnak – a jugoszláv királyságnak és Magyarországnak a közösséghez való viszonyát.

U predavanju koje sledi sažet je period istorije i persekucije subotičkih Jevreja tokom Drugog svetskog rata, kao i period istorije Bačke od promene vlasti 1941. godine do vremena deportacije 1944. godine. Veliki broj arhivskih dokumenata omogućava nam da dešavanja obradimo sa preciznim vremenskim sledom i da istovremeno dobijemo jasnu sliku o mehanizmima vlasti i odlukama koje su donošene do septembra 1944. godine.

Suštinu ovog predavanja predstavlja srž jedne posebne, kratke monografije koja počevši od 1918. godine detaljno obrađuje najznačajnije momente političke istorije subotičkih Jevreja, istovremeno prateći paralelno i ovdašnji život Jevreja, njihov prostor delovanja, kao i okvire koje su određivale dve države – jugoslovenska kraljevina, kao i Mađarska, svojim odnosom prema jevrejskoj zajednici.

A katonai közigazgatás időszaka

1941. április 14-én bevonuló magyar hadsereg a város több területén, elsősorban a Halasi úton komoly fegyveres összetűzésekbe került a Szabadkán visszamaradt irreguláris szerb csapatokkal.¹ Az összetűzések következtében a hadsereg 8-10 napos tisztogató akcióba kezdett, amely során elsősorban a „*csetnikgyanús*” szláv lakosság került a razziaák fókuszpontjába. Ebben az időszakban mintegy 900 személy ellen folyt igazoltatási eljárás, s közülük 470-et a palicsi internálótáborban helyeztek el.²

A szükségszerű és ezt követő rendszeres katonai közigazgatás katonai közigazgatás 1941. szeptember 6-ig tartott.³ A katonai közigazgatás alatt a városi katonai parancsnokság 1941. május 20-án újabb nagyszabású razziaát hajtott végre, amely során a hatóságok a „*bűjtogatók, csetnikek, nagyszerb gondolat szóvivői, kétes szerb érzelmű zsidók*” kategóriába sorolt személyek közül újabb 600 személyt tartóztattak le, s közülük 360-at Palicsra internáltak.⁴

¹ IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Szabadka thj. Város katonai parancsnokság Kültérületi Előadójának zárójelentése

² IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Zárójelentés a rendőrkülönítmény szabadkai szolgálatáról. Készítette: Dr. Buócz Béla m. kir. rendőrkapitány-helyettes, Szabadka város m. kir. rendőrkülönítmény vezetője

³ A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918-1947, Budapest, 2004. p. 179-181.

⁴ IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Zárójelentés a rendőrkülönítmény szabadkai szolgálatáról. Készítette: Dr. Buócz Béla m. kir. rendőrkapitány-helyettes, Szabadka város m. kir. rendőrkülönítmény vezetője

Vreme vojne uprave

Mađarska vojska koja je ušla u grad 14. aprila 1941. godine je u mnogim delovima grada, a prvenstveno na Halaškom putu, došla u oružani sukob sa preostalim, neregularnim srpskim četama u Subotici.¹ Ovi sukobi su imali za posledicu da je vojska krenula u desetodnevnu akciju čišćenja tokom kojeg je prvenstveno južnoslovensko stanovništvo „*sumnjivo na četništvo*” dospelo u fokus racije. U tom periodu je takoreći protiv 900 osoba pokrenut postupak identifikacije, a od njih 470 poslato je u sabirni centar na Paliću.²

Neophodna, a nakon toga i *regularna vojna uprava* trajala je do 6. septembra 1941. godine.³ U vreme trajanja vojne uprave gradska vojna uprava je 20. maja 1941. izvela novu raciju velikih razmera tokom koje su vlasti uhapsile još 600 ljudi uvrštenih u kategoriju „*podstrekača, četnika, glasnogovornika velikosrpske ideje i sumnjive Jevreje lojalne Srbima*” od kojih su njih 360 internirani na Paliću.⁴

¹ IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Finalni izveštaj spoljnog predstavnika vojne uprave grada Subotice

² IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Finalni izveštaj o službi posebnog policijskog odreda u Subotici. Pripremio: dr Bela Buoc, zamjenik mađarskog kraljevskog načelnika, vođa posebnog mađarskog kraljevskog policijskog odreda u gradu Subotici.

³ A. Sajti Enikő: Promene imperija, revizija, manjine – Mađari u Južnim krajevima 1918-1947 (Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918-1947), Budimpešta, 2004. str. 179-181.

⁴ IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Finalni izveštaj o službi posebnog policijskog odreda u Subotici. Pripremio: dr Bela Buoc, zamjenik mađarskog kraljevskog načelnika, vođa posebnog mađarskog kraljevskog policijskog odreda u gradu Subotici.

A levéltári dokumentumok szerint a katonai közigazgatás alatt Szabadka területén két nagy internálótábort hoztak létre. Mindkettő a palicsi úton volt található. A kisebbik, négyszáz fő befogadására alkalmas komplexum eredetileg a *Moravia* lakatosárúgyár tulajdonát képezte. A másik tábor a két világháború között szerb tüzérlaktanyaként funkcionált, s 1.200 férőhelyes volt. Tervben volt egy harmadik tábor felállítása is a vasútállomás mögötti területen, azonban a harcok során megrongálódott épületegyüttes helyreállításától és a tábor felállításától végül eltekintettek.⁵

A fennmaradt dokumentumok alapján arra lehet következtetni, hogy a táborok a maximális létszámot sosem érték el. A legtöbb fogvatartott a szerb nemzetiségűek közül került ki, létszámuk 350-120 között ingadozott. Az internált magyar származású zsidók száma általában 150 és 70 között volt. A táborokban ugyanakkor magyarokat, horvátokat, bunyevácokat, macedónokat, oroszokat, németeket, szlovéneket, törököket, romákat, lengyeleket, bolgárokat és cseheket is fogva tartottak.⁶

A május 20-án megkezdett nagyszabású letartóztatási hullámban többnyire a szabadkai zsidókat fogták le. Közük volt többek között Kalmár Elemér, a Zsidó Hitközség egykori elnöke,⁷ Weizsmann Izsák és Szabó Zoltán, az Ortodox Izraelita Hitközség két kántora⁸ is. A sokasodó letartóztatások miatt a város több befolyásos magyar személye – Schäffer Mihály gimnáziumi főigazgató, Hegedűs Benő esperes plébános vezetésével az eltűzött razzia mér-

⁵ IAS: F:60/SGT.277/1941.

⁶ IAS: F:60/SGT.627/1941

⁷ IAS:F:60/P-2971/1941.

⁸ IAS F:60/P-2648/1941.

Arhivska grada svedoči o tome da su tokom vojne uprave na teritoriji Subotice osnovana dva velika sabirna centra. Oba su se nalazila na paličkom putu. Manji od njih, kompleks pogodan za prihvatanje 400 ljudi, prvobitno je bio imovina fabrike za izradu brava *Moravia*. Drugi logor je između dva svetska rata služio kao privremena kasarna srpske vojske i imao je smeštajni kapacitet za 1.200 ljudi. U planu je bilo podizanje i trećeg logora na teritoriji iza železničke stanice, međutim, kompleks zgrada je bio oštećen tokom borbi, te se na kraju odustalo od renoviranja zgrada i formiranja logora.⁵

Na osnovu sačuvanih dokumenata možemo da zaključimo da ovi logori nikada nisu dostigli da u njima bude smešten maksimalan broj interniranih. Najviše zatvorenika je bilo srpske nacionalnosti, njihov broj se kretao između 120 i 350. Broj interniranih Jevreja mađarskog porekla se uglavnom kretao između 70 i 150. U logorima su istovremeno držali zatvorene i pojedince mađarskog, hrvatskog, bunjevačkog, makedonskog, ruskog, nemačkog, slovenačkog, turskog, romskog, poljskog i češkog porekla.⁶

U velikom talasu hapšenja koji je započeo 20. maja većinom su uhapšeni subotički Jevreji. Među njima su se nalazili i Elemir Kalmar, nekadašnji predsednik Jevrejske opštine⁷, kao i Isak Vajsman i Zoltan Sabo, kantori⁸ ortodoksne izraelitske zajednice. Zbog sve većeg broja hapšenja mnoge uticajne ličnosti među Mađarima u gradu – pod vodstvom Mihaja Šafera, direktora Gimnazije i Benea Hegediša, arhipezvitara, napisali su protestno pismo Dežeu

⁵ IAS: F:60/SGT.277/1941.

⁶ IAS: F:60/SGT.627/1941.

⁷ IAS:F:60/P-2971/1941.

⁸ IAS F:60/P-2648/1941.

téke miatt tiltakozó levelet írtak Bittó Dezső városparancsnoknak, melyben arra kérték, hogy a hatóságok az akciót állítsák le, s mihamarabb engedjék szabadon a túszoikat.⁹

Közvetlenül a bevonulás után, április 18-án Bittó Dezső tábornok betiltotta az egykori Bács megyei Napló, akkor már csak Napló napilap kiadását.¹⁰ 1941. május 15-én Decleva altábornagy azonnali hatállyal Léh Lászlót, a Központi Sajtóvállalat Főtisztviselőjét nevezte ki hatósági biztosnak a Minerva Nyomda élére.¹¹

Bár a nyár első feléig a városban konszolidálódott a közbiztonság, augusztus 11-én a pártközponttól függetlenül működő, Mayer Ottmár vezetése alatt álló szabadkai kommunista sejt két helyen is sikeres gyűjtogatást vitt végbe. A hatóságok a gyűjtogatásért kollektív bűnösnek a szabadkai zsidóságot tették meg, s közülük augusztus 13-án huszonöt főt túsznak jelöltek ki.¹²

A zsidó vagyon listázása és kisajátítása

Bár közjogi értelemben Szabadka még nem tagolódtott be a magyar államba, arra véglegesen majd csak december 16-án került sor,¹³ a magyar zsidótörvények alkalmazása

⁹ IAS: F:60/P-741/1941.

¹⁰ IAS: F:60/P-3/1941.

¹¹ IAS: F:60/P-3783/1941.

¹² IAS F:60/P-15701/1941.

¹³ A. Sajtó Enikő: Délvidék 1941-1944, Budapest, 1987. p. 81.

Bitou, komandantu grada, u kojem ga mole da vlast prestane sa hapšenjima i da što pre oslobodi taoce.⁹

Odmah nakon ulaska u grad, tačnije 18. aprila, general Deže Bito zabranio je izdavanje nekadašnjeg lista „Bács megyei Napló” koji je u to vreme izlazio samo kao „Napló” (Dnevnik).¹⁰ Potpukovnik Decleva je pak 15. maja 1941. godine po kratkom postupku na čelo Štamparije Minerva za vladinog komesara postavio Lasla Leha, glavnog službenika Centralne državne izdavačke kuće.¹¹

Iako se do samog početka leta u gradu konsolidovala opšta sigurnost, 11. avgusta je okružni komitet Komunističke partije Subotice, pod vodstvom Otmara Majera i nezavisno od centralnog komiteta, uspeo da na dva mesta podmetne požar. Vlast je za podmetanje požara kolektivnim krivcima proglasila subotičke Jevreje i 13. avgusta je njih dvadeset petoro odredila za taoce.¹²

Pravljenje spiskova i oduzimanje jevrejske imovine

Iako u opšte-pravnom smislu Subotica još nije postala deo mađarske države – do toga će formalno da dođe tek

⁹ IAS: F:60/P-741/1941.

¹⁰ IAS: F:60/P-3/1941.

¹¹ IAS: F:60/P-3783/1941.

¹² IAS F:60/P-15701/1941.

szinte azonnal megkezdődött. A levéltári adatok azt mutatják, hogy a zsidó vagyoni listázását, összeírását az első periódusban a magánszemélyek, az ekkor létrejött új szövetségek, egyesületek az állami intézkedésektől függetlenül tették meg. A zsidó vállalatok élére történő hatósági biztosok kinevezésének a kérdését elsőként 1941. május 24-én a Délvidéki Bocskay Szövetség vetette fel. Arra hivatkozva, hogy Szabadkán az ipar és a kereskedelem 90, egyes ágazatokban pedig 100 százaléka zsidó kézben van, a Bocskay Szövetség levélben sürgette az üzemek és kereskedések „*öskeresztény*” magyar átvételét, egybe azzal vádolva meg a zsidó tulajdonosokat, hogy szándékosan csődöltetik be üzemeiket, ami árúhiányhoz és munkanélküliséghez fog vezetni.¹⁴

A zsidó tulajdon listázása, illetve átvételére tett szándéknyilatkozatok kiváltó okainál az elfojtott indulatokon túl a szociális és egzisztenciális kérdések jelentős, sőt a legtöbb esetben döntő szerepet játszottak. A katonai parancsnokság azonban végül csak július 7-én rendelte el az államhűség szempontjából megbízhatatlan vállalatok élére a hatósági biztosok kinevezését.¹⁵ A levéltári adatok azt mutatják, hogy ebben a periódusban az eredetileg előterjesztett vállalatok jelentős részét végül kivették a felterjesztés(ek) alól, vagy arra hivatkozva, hogy időközben megtörtént az adott vállalat „*árjásítása*”, vagy azért mert a tulajdonos a zsidótörvények olyan kivételezettségi kategóriába tartozott, amely révén mentességet nyert.¹⁶

A magyar hatóságok bár 1941-ben sok esetben erélyesen léptek fel a szabadkai zsidókkal, ugyanakkor sok eset-

¹⁴ IAS:F:60/P-3679/1941.

¹⁵ IAS:F60/11426/1941.

¹⁶ IAS F60/11426/1941.

16. decembra¹³ – mađarski zakoni o Jevrejima su takoreći odmah počeli da se primenjuju. Arhivski podaci otkrivaju da su popisivanje i pravljenje spiskova jevrejske imovine u prvom periodu vršila civilna lica, kao i novonastala udruženja i savezi, a taj posao su svi radili nezavisno od državnih uredbi. Pitanje o postavljanju vladinih komesara na čelo jevrejskih preduzeća među prvima je 24. maja 1941. godine pokrenuo Savez Južnih krajeva pod nazivom „Bočkai”. Pozivajući se na to da je u Subotici 90 posto, a u nekim ograncima i sto posto privrede i trgovine u jevrejskim rukama, Savez „Bočkai” je u pismu urgirao preuzimanje proizvodnih objekata i trgovačkih radnji od strane „*prahriščanskih*” Mađara, istovremeno optužujući jevrejske vlasnike da su svoje fabrike namerno doveli do stečaja, da bi u dogledno vreme izazvali nestašicu robe i veliku nezaposlenost.¹⁴

Razloge koji su doveli do deklarativnih namera da se popiše i preuzme jevrejska imovina, osim u potisnutoj surevnjivosti, treba prvenstveno tražiti u socijalnim i egzistencijalnim okolnostima koje su imale odlučujuću ulogu u većini takvih slučajeva. Vojna uprava je, međutim, tek 7. jula donela odluku da se na čelo svih preduzeća, koja su s aspekta lojalnosti prema državi u rukama nepouzdanih elemenata, stave državni komesari.¹⁵ Arhivski podaci pokazuju da je u tom periodu veliki broj preduzeća, koja su prvobitno bila na listi, na kraju izuzeta iz ovih odluka, pozivajući se ili na to da se u dotičnom preduzeću u međuvremenu već desila „*arijevizacija*” ili zato što se vlasnik nalazio u specijalnoj kategoriji u okvi-

¹³ A. Sajti Enikő: Délvidék (Južni krajevi) 1941-1944, Budapest, 1987. str. 81.

¹⁴ IAS:F:60/P-3679/1941.

¹⁵ IAS:F60/11426/1941.

ben kivételeket is tettek, s többnyire alkalmazták a zsidó-törvények mentesítő rendelkezéseit is. Ettől függetlenül, a zsidó vagyoni listázása 1941-ben gyakorlatilag minden gazdasági szférára kiterjedt. A Baross Szövetség a Polgármesteri Hivatalnak, mint I. fokú Iparhatóságnak a megkeresésére¹⁷ 1941. november 19-én például arról számolt be, hogy Szabadkán ekkor összesen három cukorkakészítő üzem volt: Ilics Lehel üzeme a Jókai tér 2/a alatt, Brummer Gyula Rákóczi úton lévő telepe, illetve a Ruff testvérek cukorkagyára, amelynek a székhelye a Damjanich utca 13-ban volt. Ez a dokumentum arra is rámutat, hogy még maguk a hatóságok is különbséget tettek a magyar, illetve a szláv anyanyelvű zsidóság között.¹⁸

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról szóló 1939:IV. tc. 14. paragrafusát 1942. július 20-tól kezdték el alkalmazni, így Szabadka is köteles volt részletes kimutatást készíteni arról, hogy a zsidók számára kiadott iparigazolványok és iparendélyek száma az összes ilyen jellegű dokumentum hány százalékát tette ki.¹⁹

A hatósági lépésekkel párhuzamosan egyre több olyan magánkérelem érkezett, amelyek egy-egy zsidó üzlet, cég, vállalat kiutalását kérvényezték. A közigazgatási hatóságok ezeket a kérvényeket vagy arra hivatkozva, hogy az abban felhozottak nem fedik a valóságot, vagy más, törvényes kifogások mentén, de a legtöbb esetben elutasították.

Az 1942-ben elfogadott ún. negyedik zsidótörvény következményeként a Zomborban székelő Vitézi Szék 1942

¹⁷ A Polgármesteri Hivatal 1941. november 13-án kért erről tájékoztatást.

¹⁸ IAS:F:60/28360/1941.

¹⁹ IAS F:60:24492/1942.

ru jevrejskih zakona koja mu je osiguravala oslobađanje od zakonskih mera.¹⁶

Iako su mađarske vlasti već 1941. godine u mnogim slučajevima nastupile oštro prema subotičkim Jevrejima, istovremeno su u mnogim slučajevima pravili i iznimke, te su se u gradu uglavnom sprovodile olakšavajuće odredbe jevrejskih zakona. Uprkos tome, popisivanje jevrejske imovine se 1941. godine praktično proširilo na sve privredne sfere. Udruženje Baroš je na primer na zahtev Gradonačelnikove kancelarije¹⁷, u svojstvu prvostepene privredne vlasti 19. novembra 1941. godine dalo izveštaj o tome da je u Subotici tada bilo ukupno tri pogona za proizvodnju bombona: pogon Lehela Ilića na Jokaijevom trgu 2/a, pogon Đule Brumera na Rakocijevom putu i fabrika bombona braće Ruf čije je sedište bilo u Damjaničevoj ulici broj 13. Ovaj dokument nam takođe otkriva da je i sama vlast pravila razliku između mađarskih Jevreja i Jevreja kojima je maternji jezik bio neki od južnoslovenskih jezika.¹⁸

Paragraf 1939:IV. tc. 14 koji govori o društvenom i privrednom ograničavanju Jevreja stupio je na snagu od 20. jula 1942. godine, te je u tom smislu i Subotica bila dužna da podnese detaljan izveštaj o tome koliko je privrednih dozvola i proizvodnih legitimacija u procentima izdato Jevrejima.¹⁹

Paralelno sa potezima vlasti stizalo je i sve više pojedinačnih molbi u kojima se potražuje neka od jevrejskih

¹⁶ IAS F60/11426/1941.

¹⁷ Zahtev je posleđen 13. novembra 1941.

¹⁸ IAS:F:60/28360/1941.

¹⁹ IAS F:60:24492/1942.

októberében az 5 holdat meghaladó zsidó erdő és mezőgazdasági ingatlanok statisztikai kimutatását kérte a polgármesteri hivataltól.²⁰ 1942. november 17-én Szabadka-szerte plakátok jelentek meg, amelyek arról tudatták a város polgárait, hogy a zsidóknak az ingatlanok bejelentésén mező-, erdőgazdasági tulajdonukat 1942. december 10-ig a polgármesteri hivatal 117-es számú szobájában kell bejelenteniük.²¹

November 17-én kezdték meg Szabadkán a Földművelési Miniszter 550.000/1942-es rendeletének végrehajtását. Ennek értelmében összeírták az 5. kataszteri holdtól kisebb zsidó birtokokat és ingatlanokat. Az előzetes becslések szerint ez 120 zsidó családot érintett.²²

Bár az összeírás időben megtörtént, a birtokok kisajátítása Szabadkán vontatottan haladt előre. Ezért egy 1943. szeptember 30-án kelt belügyminiszteri leirat megsürgetve a birtokok átadását, arról intézkedett, hogy azokat legkésőbb október 15-ig a gondosan kiválasztott sokgyermekes családoknak adják át. Ennek a rendeletnek a végrehajtása egyébként nem a helyi hatóságok miatt késett. A polgármesteri válaszevlévből tudni azt, hogy a döntés-előkészítési mechanizmusok a Földművelődésügyi Minisztérium délvidéki földbirtok politikai kirendeltségénél akadtak el.²³

1944-ig a jogi keretek, szabályozások a legtöbb esetben tehát elejét vették az egyéni önkényeskedésnek. Ennek ellenére a városban egyre inkább kitapinthatóbb volt

radnji, firmi ili preduzeća. Lokalna vlast je ove molbe, pod izgovorom da ono što je u njima navedeno ne odgovara stvarnom stanju ili na osnovu nekih drugih zakonskih izgovora, u većini slučajeva odbila.

Kao posledica tzv. četvrtog jevrejskog zakona, koji je stupio na snagu 1942. godine, Viteška stolica sa sedištem u Somboru je u oktobru iste godine zahtevala od gradonačelnikove kancelarije da statistički prikaže svu nepokretnu jevrejsku imovinu podrazumevajući pod tim šume i poljoprivredna dobra koja prevazilaze veličinu od deset hektara.²⁰ U Subotici su se 17. novembra 1942. godine na celoj teritoriji grada pojavili plakati koji su obaveštavali građane da Jevreji svoje nekretnine u vidu pašnjaka i šuma moraju do 10. decembra 1942. da prijave u gradonačelnikovoj kancelariji, u sobi broj 117.²¹

Uredbu Ministarstva poljoprivrede pod brojem 550.000/1942 u Subotici su počeli da primenjuju 17. novembra. U skladu s uredbom popisana su sva jevrejska imanja i nekretnine koje su bile manje od 10 katastarskih hektara. Prema nekim procenama 120 jevrejskih porodica je spadalo u tu kategoriju.²²

Iako je popis sastavljen na vreme, sa prisvajanjem jevrejskih imanja se u Subotici prilično odugovlačilo. Zbog toga je jedan dopis iz ministarstva, datiran sa 30. septembar 1943. požurivao preuzimanja, dok je istovremeno nalagao da se najkasnije do 15. oktobra preuzeta dobra podele među pažljivo izabranim mnogočlanim porodicama. Inače, izvršenje ove uredbe nije kasnilo zbog lokalne vlasti. Iz gra-

²⁰ IAS F:60:ZS.B.4420/1943.

²¹ IAS F:60:ZS.B. 33157/1942.

²² IAS: F:60/ZS.B.4420/1943.

²³ IAS: F:60/ZS.B.4235/1943.

²⁰ IAS F:60:ZS.B.4420/1943.

²¹ IAS F:60:ZS.B. 33157/1942.

²² IAS: F:60/ZS.B.4420/1943.

a zsidókkal szembeni ellenséges érzületek felerősödése. A városi közigazgatás, elsősorban a törvényhatósági testület egyre erőteljesebb jobbra tolódását az 1942. július 2-án megtartott ülése jelentette. Ekkor vitatták meg, s fogadták el Ungvár városának azt a magyar kormányhoz intézett felterjesztését, feliratát, amely a zsidókérdés végleges rendezését követelte. A javaslat összesen 12 pontban kérte a kormánytól a zsidókérdés végleges megoldását.²⁴

Gettósítás és deportálás

Magyarország náci megszállásával egy időben, 1944. március 19-én a Honvédelmi Minisztérium a szabadkai polgári és katonai hatóságoknak elrendelte a német hadseregnek az elszállásolását.²⁵ A Szabadkára érkező német erőket iskolákban, kultúrotthonokban és előadótermekben helyezték el. Számuk azonban nem volt jelentős. Összesen hét tiszt, három altiszt és tizenöt közkatona érkezett a városba. Őket kivétel nélkül zsidóktól elvett ingatlanokban szállásolták el.²⁶ Ekkor állították fel a 3./527. jelzésű német hadikórházat is, amely ezer sebesült befogadására volt alkalmas. A zsidó bútorokból berendezett kórházban negyven ápolónő és húsz fős legénység teljesített szolgálatot.²⁷

²⁴ u.o.

²⁵ IAS F:60/II.13195/1944.

²⁶ IAS F:60/XX.33985/1944.

²⁷ IAS: F:60/XX.24164/1944.

donacelnikovog povratnog pisma saznajemo da su mehanizmi odluke i pripreme zastali kod političkog ogranka za zemljišta Južnih krajeva pri Ministarstvu poljoprivrede.²³

Do 1944. godine su znači pravni okviri i regulative u većini slučajeva sprečili lične samovolje. Uprkos tome, u gradu je sve više moglo da se oseti jačanje negativnih osećanja vezanih za Jevreje. Sve očiglednije okretanje lokalne samouprave, a prvenstveno zakonodavne administracije, ka desnici, označila je sednica održana 2. jula 1942. godine. Tada su raspravili i prihvatili peticiju grada Ungvara (Užgorod, Ukrajina) upućenu mađarskoj vladi u kojoj se zahteva konačno rešavanje jevrejskog pitanja. Predloženi plan je u 12 tačaka tražio od vlade konačno rešavanje jevrejskog pitanja.²⁴

Getoizacija i deportacija

Istovremeno sa nacističkom okupacijom Mađarske, 19. marta 1944. godine, Ministarstvo odbrane naredilo je civilnim i vojnim vlastima Subotice da organizuje smeštaj za nemačku vojsku.²⁵ Nemačke vojne snage koje su stigle u Suboticu smestili su po školama, domovima kulture, pozorišnim i koncertnim halama. Njihov broj međutim nije bio značajan. Bilo je sveukupno sedam oficira, tri podoficira i petnaest vojnika. Njih su sve do jednog smestili u nekretnine oduzete od Jevreja.²⁶ Tada su izgradili i nemačku vojnu bolnicu pod obeležjem 3./527. koja je mogla da primi

²³ IAS: F:60/ZS.B.4235/1943.

²⁴ isto.

²⁵ IAS F:60/II.13195/1944.

²⁶ IAS F:60/XX.33985/1944.

A Wehrmacht egységeivel párhuzamosan az SS és az SD is megérkezett Szabadkára. Parancsnokuk a 42. vadászadosztály Brauner-osztagához tartozó Adolf Blunck SS *Sturmbannführer* volt. Irodáját a Kazinczy utcában (ma Petra Drapišina) lévő Halbrohr ház második emeletén rendezték be.²⁸

A német megszállás magával hozta a központi kormányzervekben végbemenő tisztogatást is. Edmund Veesenmayer a Harmadik Birodalom magyarországi nagykövete és tejhatalmú megbízottja 1944. április 14-én arra kérte a verseci születésű, egyébként szerb származású Sztójay Döme²⁹ magyar miniszterelnököt, hogy váltsák le mindazokat a közigazgatási tisztviselőket, akik németellenes érzelmeket táplálnak.³⁰

Ennek, valamint a budapesti szélsőjobboldali körök követelésére, illetve Franz Hamnak, a Volksbund bácskai képviselőjének a német külügyminisztériumban tett személyes közbenjárásának a hatására menesztették Deák Leó főispánt. Bár Ham Deák helyére Nagy Ivánt, vagy Fernbach Pétert ajánlotta, Bács-Bodrog vármegye főispánja végül Piukovics József lett, Fernbachnak meg kellett elégednie az újvidéki főispáni székkel. Piukovics kinevezése után a Bácska német többségű településein megkezdődött a magyar tisztikar, jegyzők és községi elöljárók menesztése, helyükre pedig a Volksbund tagjait nevezték ki.³¹ Piukovics azonban csak 1944. augusztus 29-ig maradt a főispán székben, mivel a Lakatos kormány távozását köve-

²⁸ IAS: F:60/XX.26787/1944.

²⁹ Születési nevén: Dimitrije Stojaković

³⁰ Randolph L. Braham: A magyar holocaust I, Budapest, 1988. p. 335.

³¹ A. Sajti Enikő: Impériumváltások... p. 313.

hiljadu ranjenika. U bolnici koja je bila opremljena nameštajem iz jevrejskih kuća u službi je bilo četrdeset medicinskih sestara i dvadeset ljudi kao pomoćno osoblje.²⁷

Paralelno sa jedinicama Vermahta stigli su u Suboticu i pripadnici SS-a i SD-a. Komandant im je bio SS *Sturmbannführer* Adolf Blunck, koji je pripadao Brauner odred 42. lovačke divizije. Kancelariju su mu uredili na drugom spratu kuće Halbror, koja se nalazila u ulici Kazinci (danas Petra Drapišina).²⁸

Nemačka okupacija pokrenula je u gradu i čistku koja je zadesila sve centralne organe uprave. Edmund Veesenmayer, ambasador i opunomoćeni komesar Trećeg rajha u Mađarskoj, 14. aprila 1944. godine zamolio je mađarskog premijera, Demea Stojajia²⁹, inače političara srpskog porekla rodod iz Vršca, da smeni sve službenike samouprava koji gaje antinemačka osećanja.³⁰

Na ovaj zahtev, kao i na zahtev ultradesničarskih krugova u Budimpešti, a takode i nakon lične intervencije Franca Hama, poslanika *Volksbund*-a iz Bačke, koji je otišao u ličnu posetu u nemačko Ministarstvo inostranih poslova, otpustili su glavnog župana Lea Deaka. Iako je Ham na mesto Lea Deaka predlagao Ivana Nađa ili Petera Fernbaha, glavni župan županije Bač-Bodrog postao je na kraju Jožef Piukovič, a Fernbah je morao da se zadovolji sa mestom glavnog župana u Novom Sadu. Nakon imenovanja Piukoviča, u bačkim naseljima sa većinski nemačkim stanovništvom počelo je otpuštanje mađarske oficirske

²⁷ IAS: F:60/XX.24164/1944.

²⁸ IAS: F:60/XX.26787/1944.

²⁹ Njegovo ime pre promene: Dimitrije Stojaković

³⁰ Randolph L. Braham: Magyar holokauszt I, Budapest, 1988. str.. 335.

tően Falcione Árpádot nevezték ki a helyére. A szabadkai főispánt Reök Andor szintén menesztették, s helyére Vojnich Gyula került.³²

A szabadkai gettót 1944. március 22-én kezdték el szervezni.³³ Annak határát Datky Lajos rendőrfőtanácsos, a szabadkai rendőrkapitányság helyettes-vezetője és Bácskay Árpád, a katonai ügyosztály megbízottja jelölte ki. A gettó létszámával kapcsolatban a levéltári adatok szerint májusban 1.800,³⁴ júniusban 2.800 fő tartózkodott.³⁵ Ezzel szemben a napi sajtó 4.300 főről,³⁶ Dušan Jelić monográfiájában pedig 3.000-3.500 személyről tett említést.³⁷

A deportálás előtt Szabadkára vitték a vidéki, elsősorban újvidéki zsidókat. Őket a Felsőbácskai Egyesült Gőzmalom RT. Zimonyi úton lévő épületében tartották fogva. Ennek a tábornak a felállítását 1944. április 28-án rendelték el. A levéltári adatok szerint a számuk 1.755 főt tett ki.³⁸ A napi sajtó ezzel kapcsolatban egyébként 2.000-es létszámról írt,³⁹ míg Dušan Jelić 4.000 újvidéki zsidóról tesz említést.⁴⁰ A vidéki zsidók azonban nem tartózkodtak

garde, kao i mađarskih beležnika i opštinskih rukovodilaca, a na njihova mesta su imenovani članovi *Voiksbund*-a.³¹ Piukovič je, međutim, ostao na mestu glavnog župana samo do 29. avgusta 1944. godine, budući da je odlaskom Lakatoševe vlade na njegovo mesto imenovan Arpad Falcione. Udaljili su takode i Andora Reka, glavnog župana Subotice, a na njegovo mesto je došao Đula Vojnić.³²

Subotički geto su počeli da organizuju 22. marta 1944. godine.³³ Mesto gde treba da se nalazi geto odredili su Lajoš Datki, glavni policijski savetnik i zamenik subotičkog načelnika policije i Arpad Bačkai, poverenik vojnog komesarijata. U vezi broja osoba koje su tamo zatvorene arhivski podaci govore da ih je u maju bilo 1800³⁴, a u junu 2800.³⁵ Nasuprot tome, dnevna štampa je pominjala 4.300 osoba³⁶, a u monografiji Dušana Jelića pominje se od 3.000 do 3.500 osoba.³⁷

Pre početka deportacije dovedeni su u Suboticu Jevreji iz manjih naselja, a prvenstveno iz Novog Sada. Njih su držali zatvorene u zgradi Deoničarskog društva udruže-

³² A. Sajtí Enikő: *Impériumváltások...* p. 239.

³³ A délvidéki deportálások politikai háttéréről, eseménytörténetéről bővebben lásd még: Randolph L. Braham (főszerk.) *A magyarországi Holokauszt Földrajzi enciklopédiája*, I. kötet, Abauj-Torna vármegye-Máramaros vármegye, Budapest, 2007, p. 112-114. Uő: *A magyar holokauszt II.* p. 47-71.

³⁴ IAS F:60/XV/22534/1944.

³⁵ IAS F:60/XX/20971/1944.

³⁶ Délvidéki Magyarság, 1944. április 29.

³⁷ Dušan Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*, Beograd, 1982. (Kézirat), p. 657.

³⁸ IAS F:60/XV/24822/1944.

³⁹ Délvidéki Magyarság, 1944. április 29.

⁴⁰ Dušan Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*, Beograd, 1982. (Kézirat), p. 658.

³¹ A. Sajtí Enikő: *Promene imperija...* str. 313.

³² A. Sajtí Enikő: *Promene imperija...* str. 239.

³³ O političkoj pozadini i istoriji dešavanja tokom deportacije u južnim krajevima vidi opširnije: Randolph L. Braham (glavni urednik.) *A magyarországi Holokauszt Földrajzi enciklopédiája*, I. kötet, Abauj-Torna vármegye-Máramaros vármegye (Geografska enciklopedija holokausta, I. tom, županija Abauj-Torna županija Máramaros) Budimpešta, 2007, str. 112-114. *ibid: A magyar holocaust*, II. str. 47-71.

³⁴ IAS F:60/XV/22534/1944.

³⁵ IAS F:60/XX/20971/1944.

³⁶ Délvidéki Magyarság, 1944. április 29.

³⁷ Dušan Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*, Beograd, 1982. (rukopis), str. 657.

sokáig a városban, s egészen bizonyos, hogy a május 23-a előtti héten már deportálták őket.⁴¹ Randolph L. Braham, a magyar holokausztot feldolgozó tanulmányában ennek dátumát 1944. május 13-ában adta meg.⁴²

A Szabadkai Zsidó Tanácsot⁴³ április 29-én állították fel. Fischer Ernő, Halbrohr Ernő, dr. Havas Emil, Guttman Jenő, Rippner Jakab, Weiss László és Zopf Hermann volt a tagja.⁴⁴ Ez a testület a polgármester rendelete értelmében minden nap reggel nyolctól este nyolcig teljesített ügyeletes szolgálatot. A zsidók kizárólag rajta keresztül kommunikálhattak a hatóságokkal. Ugyancsak tilos volt számukra a Katonai Ügyosztályon való megjelenés, így az itt intézendő ügyeket szintén csak a Tanács közbeiktatásával – írásban tehették meg. Ennek a testületnek volt a feladata azokról az internáltokról, munkaszolgálatra vagy gyűjtőtáborokba vitt személyekről készített kimutatások elkészítése is, akik hozzátartozók hiányában nem tudtak eleget tenni a tulajdonukban lévő lakásokban hagyott ingóságok kimutatásának.⁴⁵

A szabadkai zsidó üzleteket egy április 22-én keltezett rendelet értelmében véglegesen bezárták. A bezárt üzletek árúkészletét és berendezési tárgyait zár alá vették. A rendelet értelmében a honvédelmi, vagy közellátási érdekekből nélkülözhetetlen üzletek élére vállalatvezetőket

nih parnih mlinova gornje Bačke na Zemunskom putu. Podizanje ovog logora naredeno je 28. aprila 1944. godine. Na osnovu arhivskih podataka vidi se da je tu bilo zatvoreno 1.775 ljudi.³⁸ U dnevnoj štampi je u vezi tog događaja inače naveden broj od 2.000 osoba³⁹, dok Dušan Jelić pominje 4.000 novosadskih Jevreja.⁴⁰ Jevreji iz okolnih malih mesta međutim nisu dugo držani u gradu i sasvim je sigurno da su ih već bili deportovali tokom nedelje pre 23. maja.⁴¹ Randolph L. Braham u svojoj studiji koja se bavi holokaustom u Mađarskoj kao datum ovog događaja stavio je 13. maj 1944. godine.⁴²

Jevrejski savet⁴³ Subotice formiran je 29. aprila. Članovi su bili Erne Fišer, Erne Halbror, dr Emil Havaš, Jene Gutman, Jakab Ripner, Laslo Vajs i Herman Copf.⁴⁴ Ovo telo je po nalogu gradonačelnika svaki dan od osam ujutro do osam uveče bilo u redarskoj službi. Jevreji su isključivo preko njih mogli da komuniciraju sa vlastima. Njima je naime bilo zabranjeno da se pojavljuju u sekretarijatu vojnog odseka, te su sve svoje poslove rešavali isključivo pismeno i posredstvom Jevrejskog saveta. Zadatak ovog tela je bio i da pripremi izveštaje o svim interniranim osobama, članovima zajednice koji su odvedeni na prisilne radove ili u logore, a koji s obzirom da nisu imali nikoga od

⁴¹ IAS F:60/XX.24004/1944.

⁴² Lásd: Randolph L. Braham: *A magyar holokauszt* II. p. 51.

⁴³ A Zsidó Tanács működéséről, szerepéről, létrehozásának előzményeiről bővebben lásd: Randolph L. Braham: *A magyar holocaust* I. p. 339-384. Karsai László: *Holokauszt*, Budapest, 2001. p. 255-269.

⁴⁴ Délvidéki Magyarság 1944. április 29.

⁴⁵ Délvidéki Magyarság, 1944. június 13.

³⁸ IAS F:60/XV/24822/1944.

³⁹ *Délvidéki Magyarság*, 1944. ápril 29.

⁴⁰ Dušan Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja*, Beograd, 1982. (rukopis), 658.

⁴¹ IAS F:60/XX.24004/1944.

⁴² Vidi: Randolph L. Braham: *A magyar holocaust* II. str. 51.

⁴³ O delovanju, ulozi i istoriji stvaranja Jevrejskog saveta vidi opširnije: Randolph L. Braham: *A magyar holocaust* I (Mađarski holocaust I.) str. 339-384. Karsai László: *Holokauszt*, Budapest, 2001. str. 255-269.

⁴⁴ *Délvidéki Magyarság*, 1944. ápril 29.

rendeltek ki.⁴⁶ Egy másik rendelet pedig a zsidó iparosok üzleteinek a bezárását rendelte el. A két rendelet eredményeként Szabadkán az összes zsidó iparos, kereskedő, zsidó üzeme és irodát vagy bezárták, vagy vállalati vezető kinevezésével átvették az irányítását. A budapesti rendeletek a helyi hatóságoknak azt is elrendelték, hogy a lezárt üzleteket állandóan figyeltessék, s akadályozzák meg az esetleges illetéktelen belépéseket. Ezt az utasítást Szabadkán egyébként csak július 12-én, vagyis a szabadkai deportálások után majd egy hónappal később kezdték el alkalmazni.⁴⁷ A városban ekkor összesen 39 zsidó „ipar-telepet” számoltak fel. A városi közigazgatásban, a Mária Valéria Közkórházban, a Gázgyárban és a Városi Takarékpénztárban dolgozó zsidó elbocsátását április 28-án ugyancsak elrendelték.⁴⁸

Május 16-tól a szabadkai rendőrkapitányság olyan rendeletet hozott, amelynek értelmében a szabadkai zsidók vasárnap és ünnepnapokon egyáltalán nem hagyhatták el annak területét, hétköznaponként este 7 és reggel 9 óra között tilos volt a kijelölt gettóból távozniuk. A hétköznapi szabad mozgás is behatárolt volt. Kizárólag csak a munkába állás, vagy élelemszerzés céljából lehetett átlépni a gettó kapuját. Villamoson a zsidók csak az utolsó pótkocsi hátsó felében utazhattak. A rendelet értelmében zsidók számára tilos volt Palicsra és az ott elterülő Nagypark területére történő belépés. Megtiltották a színházba járást, a moziban pedig csak az első előadásra engedték be őket. Ugyancsak tilos volt a vendéglők, kávéházak, bárók látogatása.⁴⁹

⁴⁶ IAS F:60/kg.1184/1944.

⁴⁷ IAS F:60/kg.1621/1944.

⁴⁸ F:60/II.19349/1944.

⁴⁹ Délvidéki Magyarság, 1944. május 16.

bližnjih, nisu mogli da podnesu izveštaj o pokretnoj imovini koja se nalazila u stanovima u njihovom vlasništvu.⁴⁵

Jevrejske radnje u Subotici su na osnovu uredbe koja je stupila na snagu 22. aprila konačno sve zatvorili. Roba i kompletan inventar tih pozatvaranih radnji takođe su stavljani pod ključ. Na osnovu ove uredbe, na čelo radnji koje su bile neophodne za vojnu odbranu ili javne usluge postavili su rukovodioca preduzeća.⁴⁶ Jedna druga uredba nalagala je zatvaranje radnji jevrejskih zanatlija. Kao rezultat ove uredbe u Subotici su sve jevrejske zanatske radnje, prodavnice, fabrički pogoni i kancelarije ili bile zatvorene ili je njihovo upravljanje bilo preuzeto imenovanjem rukovodioca preduzeća. Uredbe poslate iz Budimpešte su lokalnoj vlasti naređivale da zatvorene radnje budu pod stalnom prismotrom i da se spreči svaki eventualni ulazak osoba bez ovlašćenja. Ova uputstva su počela da se primenjuju u Subotici tek od 12. jula, iliti skoro mesec dana nakon deportacije subotičkih Jevreja.⁴⁷ U gradu su tada već zatvorili ukupno 39 jevrejskih „privrednih postojenja”. Otpuštanje Jevreja koji su bili zaposleni u gradskoj upravi, u Gradskoj bolnici Marije Valerije, u Fabrici gasa i u Gradskoj štedionici 28. aprila je takođe naređeno.⁴⁸

Subotička policijska kapetanija je 16. maja donela takvu uredbu po kojoj subotički Jevreji ni nedeljom, a ni praznicima ni pod kojim uslovima nisu smeli da napuštaju teritoriju geta, a tokom nedelje bilo im je strogo zabranje-

⁴⁵ *Délvidéki Magyarság*, 1944. jun 13.

⁴⁶ IAS F:60/kg.1184/1944.

⁴⁷ IAS F:60/kg.1621/1944.

⁴⁸ F:60/II.19349/1944.

A Turul Szövetség⁵⁰ olyan felhívást tett közzé, hogy a borbélyok, fodrászok, cukrászok és élelmiszer kereskedők kivételével a többi üzlet tagadja meg a zsidók kiszolgálását. Ennek sokan eleget is tettek, s számos üzlet bejáratán megjelent a „Zsidót nem szolgálunk ki” tábla.⁵¹

A szabadkai deportálás június 16-án történt meg. A gettó lakóit előbb Bácsalmásra, majd az auschwitzi megsemmisítő táborokba hurcolták.⁵² Magával a deportálással kapcsolatban nem találtunk dokumentumokat. Ugyanakkor egy újsághír arra enged következtetni, hogy a helyi hatóságok a deportálásokkal összefüggésben, annak logisztikáját megszervezendő készítették, készítették el azokat a névsorokat, amelyeknek köszönhetően nemre, korra lebontva előre tudták a gettóban lévő személyek pontos számát. A névjegyzéket a Zsidó Tanáccsal állították össze, s annak leadási határidejét június 13-ban határozták meg. Ez a lista tartalmazta a gettóban tartózkodó családok legidősebb tagjait, a családfői teendőt ellátó személyek nevét. Erre az időpontra készült el a szabadkai zsidók teljes névjegyzéke is, amely felsorolta az abban szereplők családi és utónevét, születési évét, pontos lakcímét. A névjegyzéket

⁵⁰ A Turul Szövetséget 1919. augusztus 3-án, mint egyetemista diákszervezetet alapították. Ennek a szervezetnek a nevéhez köthetőek az egyetemeken az antiszemita kilengések, 1928-tól pedig az antiszemita tüntetések megszervezése. Bár IV. Károly restaurációs kísérleteinél a Turul Horthy Miklós mellett állt ki, magát a rendszert fajvédő alapokról kritizálva zsidó és németellenes „örsegváltást” követelt. Mintegy 40 000 tagja volt, több baloldali és kommunista hallgató is kérte a felvételét. A törésvonalak miatt a szervezet 1943-ban szétszakadt, 1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány törvényen kívül helyezte. A Turul szövetségről bővebben lásd: Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948. Budapest, 2009. p. 341-376.

⁵¹ Délvidéki Magyarság, 1944. május 17.

⁵² Dušan Jelić: Prilog za izučavanje subotičkih jevreja, Beograd, 1982. (Kézirat), p. 657.

no da izlaze iz geta od 7 sati uveče do 9 sati ujutru. I slobodno kretanje tokom sedmice im je bilo strogo ograničeno. Kapije geta su smele da se prekorače isključivo zbog posla ili nabavke hrane. Tramvajem su Jevreji mogli da se voze isključivo u zadnjem delu pomoćnih kola. Po slovu uredbe Jevrejima je bilo zabranjeno da uđu na Palić ili u veliki park u njegovoj blizini. Zabranili su im i odlazak u pozorište, a u bioskop su ih puštali samo na prve predstave. Takođe im je bilo zabranjeno da posećuju gostionice, kafane i barove.⁴⁹ Udruženje „Turul”⁵⁰ je štampalo proglas da osim berbera, frizera, poslastičara i trgovaca prehrambenim proizvodima sve ostale radnje treba da odbiju da usluže Jevreje. Mnogi su se priklonili toj uredbi i na ulazima mnogobrojnih radnji se pojavila tabla „Jevreje ne poslužujemo”.⁵¹

Deportacija subotičkih Jevreja obavljena je 16. juna. Stanovnike geta su prvo odveli u Bačalmaš u južnoj Mađarskoj, a zatim su ih deportovali u logore za uništenje u Aušvicu.⁵² U vezi same deportacije nismo uspeli da nađe-

⁴⁹ Délvidéki Magyarság, 1944. maj 16.

⁵⁰ Udruženje Turul su osnovali 3. avgusta 1919. godine kao udruženje studenata. Uz ime ovog udruženja mogu da se vežu antisemitska istupanja na fakultetima, a od 1928. godine i organizovanje antisemitskih protesta. Iako je tokom pokušaja restauracije Karla IV udruženje Turul stalo uz Mikloša Hortija, vlast su kritikovali s aspekta rasnih zakona i zahtevali su antijevrejsku i antinemačku „promenu straže”. Imali su otprilike 40 000 članova, ali je dosta levičarski i komunistički orijentisanih studenata tražilo prijem u udruženje. Zbog raznih nesloga udruženje se 1943. godine raspalo. Privremena nacionalna vlada je 1945. godine stavila udruženje van zakona. O udruženju Turul vidi opširnije: Kerepeszki Róbert: Udruženje Turul. In: Romsics Ignác (urednik.): A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948 (Mađarska desničarska tradicija 1900-1948). Budimpešta, 2009. str. 341-376.

⁵¹ Délvidéki Magyarság, 1944. maj 17.

⁵² Dušan Jelić: Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja, Beograd, 1982. (Rukopis), str. 657.

nemek és korosztályok (12 évesek, 12-16 évesek, 17-50 évesek, 51-60 évesek, 61-70 évesek és 70 év felettiek) szerinti lebontásban készítették el.⁵³

A zsidók által hátrahagyott lakásokat és az egykori gettó területét számos esetben kirabolták. Annak ellenére, hogy a gettó utcáit lezárták és fegyveresek őrizték, szinte naponta fordultak elő fosztogatások. A legsúlyosabb esetre 1944. július 9-én, 10-ére virradó este került sor, amikor is számos lakást feltörték, s értékes ingóságokat raboltak el. A betörések olyan súlyosak voltak, hogy a helyszínrre Mócsy István polgármester-helyettes is kiszállt terepszemlét tartani.⁵⁴

1944. augusztus 31-én rendelték el a zsidók által hátrahagyott üzletek és üzemek áru-, berendezési és felszerelési tárgyainak az eladását. A rendelet értelmében ezeken az aukciókon csak a szakmabeli kereskedők vehettek részt, a magánszemélyek nem. Az érdekeltek írásban jelezhették igényüket.⁵⁵

A hatóságok a zsidó ingatlanok kiutalását is kilátásba helyezték, s megkezdték a hátrahagyott zsidó családok vagyónának tételes hatósági összeírását is.⁵⁶ A felgyorsuló események miatt ezek az intézkedések azonban félbe maradtak. 1944. október 10-én Szabadka a szovjet hadsereg

⁵³ Délvidéki Magyarság, 1944. június 13.

⁵⁴ Délvidéki Magyarság, 1944. július 10.

⁵⁵ IAS: F:60/XX.40310/1944. (A Délvidéki Magyarság napilap még a hivatalos értesítés előtt, 1944. augusztus 24-én hosszú cikkben számolt be minderről.)

⁵⁶ A zsidó vagyonok begyűjtésével és elosztásával kapcsolatban bővebben lásd: Ungváry Krisztián: A Horthy rendszer mérlege, Pécs-Budapest, 2012. p. 557-602.

mo dokumente. Istovremeno, jedna novinska vest nam daje osnovu da zaključimo da su lokalne vlasti u vezi deportacije organizovale celu logistiku i kao i da su pripremili spiskove sa imenima na osnovu kojih su tačno znali koliko ljudi se nalazi u getu, kao i tačne podatke kog su pola i godišta. Spisak imena su sastavili zajedno sa Jevrejskim saveatom, a kao rok za predaju spiskova bio je određen 13. jun. Na ovoj listi bila su naznačena imena najstarijih članova porodica koje su se nalazile u getu, kao i imena ljudi koji su bili glave porodice. Do tog datuma je bio pripremljen i spisak sa imenima svih subotičkih Jevreja u kojem su bila navedena imena i prezimena, godina rođenja i tačna adresa svih osoba koje su se nalazile na listi. Spisak je bio podeljen po polu i godištima popisanih Jevreja (12 godišnjaci, 12-16 godišnjaci, 17-50 godišnjaci, 51-60 godišnjaci, 61-70 godišnjaci i iznad 70 godina).⁵³

Stanovi koji su ostali iza Jevreja, kao i prostor nekadašnjeg geta su u mnogim slučajevima bili opljačkani. Uprkos tome što su ulice geta bile zatvorene i što su ih čuvali naoružani stražari, pljačke su bile takoreći svakodnevne. Najteža pljačka se dogodila u noći između 9. i 10. jula 1944. godine, kada je mnogo stanova obijeno i tom prilikom je odneto mnogo vrednih komada pokretne imovine. Pljačke su bile tako obimne da je na lice mesta izašao i zamenik gradonačelnika, Ištvan Moči, da bi procenio situaciju.⁵⁴

Prodaja radnji, fabričkih pogona, kao i robe, opreme i inventara oduzetih od Jevreja zakazana je za 31. avgust 1944. godine. Po uredbi koja je bila na snazi na aukciji su mogli da učestvuju samo profesionalni trgovci, a ostali

⁵³ *Délvidéki Magyarság*, 1944. jun 13.

⁵⁴ *Délvidéki Magyarság*, 1944. jul 10.

és a partizán erők ellenőrzése alá került. Az új hatalom pedig rövidesen megkezdte a magyar lakosság elleni megtorló intézkedéseket, az ítéletek nélküli kivégzéseket.

A háború előtti, több, mint hatezer főt számláló szabadkai zsidóságból 2.250-en a haláltáborokban, vagy a munkaszolgálat során veszítették életüket. 2.800 főről a mai napig nincsenek megbízható adatok. A második világháborút követően 1945-ben csak 1.050-en tértek vissza.⁵⁷ A túlélőknek nemsokkal később azonban újabb megpróbáltatásokkal kellett szembesülniük.

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy az 1941-ben bekövetkezett második határmódosítás, vagyis Szabadkának a magyar állam fennhatósága alá történt visszatérését követő első időszakban kemény, sokszor az akkori törvényes kereteket túllépő retorziók érték a városban élő zsidó közösséget.

A katonai közigazgatás ideje alatt, vagyis közvetlenül a bevonulás után, illetve az 1941. májusában megindult razia során számos zsidót tartóztattak le, illetve internáltak az ekkor felállított két szabadkai tábor egyikében. Ezek ellen az intézkedések ellen a város több neves polgára is felémelte a szavát és tiltakozott a katonai parancsnokságnál.

⁵⁷ Dušan Jelić: Prilog za izučavanje subotičkih jevreja, Beograd, 1982. (Kézirat), p. 659.

građani nisu imali tu mogućnost. Zainteresovani su svoje prohteve mogli da dostave u pisanoj formi.⁵⁵

Vlasti su uzele u razmatranje i dodeljivanje jevrejske pokretne imovine, a započeli su i popisivanje po stakama zatečene imovine jevrejskih porodica.⁵⁶ Zbog dešavanja koja su se sve brže odvijala ovi postupci vlasti su ostali nedovršeni. Subotica je 10. oktobra 1944. godine došla pod komandu sovjetske armije i partizanskih snaga. Nova vlast je pak ubrzo započela osvetničke akcije protiv mađarskog stanovništva i egzekucije bez prethodnog suđenja. Od predratnih šest hiljada pripadnika jevrejske zajednice njih 2.250 je izgubilo život ili u koncentracionim logorima ili tokom prisilnog rada. O 2.800 Jevreja ni do današnjeg dana nemamo pouzdane podatke. Nakon rata, 1945. godine u Suboticu se vratilo njih 1.050.⁵⁷ Preživeli Jevreji su nedugo zatim morali da se suoče sa novim iskušenjima.

Sažetak

Da bi sumirali celu situaciju moramo da kažemo da je u prvom periodu nakon druge promene granica koja se dogodila 1941. godine, to jest povratka Subotice pod jurisdikciju mađarske države, došlo do surove retorzije pre-

⁵⁵ IAS: F:60/XX.40310/1944. (Dnevni list „*Délvidéki Magyarország*” je još pre zvaničnog obaveštenja o svemu izvestilo u dugom članku štampanom 24. avgusta 1944. godine.)

⁵⁶ U vezi prikupljanja i raspodeli jevrejske imovine vidi opširnije: Ungváry Krisztián: A Horthy rendszer mérlege (Vaganje Hortijevog sistema) Pečuj-Budimpešta, 2012. str. 557-602.

⁵⁷ Dušan Jelić: Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja, Beograd, 1982. (rukopis), str. 659.

Ekkor kezdődött meg a zsidó lakosság tulajdonának a számbavétele, listázása, valamint az általuk vezetett ipari létesítmények hatósági biztosok által történő átvétele. Ezek az intézkedések ugyanakkor összemosódtak a vertikális és horizontális végrehajtási síkokon, kezdeményezői sok esetben a Bácskában az anyaországi minták mentén létrejött szervezetek és szövetségek voltak.

A vagyonszámbavételénél a helyi hatóságoknak számos esetben szembeülniük kellett az egyéni ambíciók megvalósításának a vágyával, a súlyos társadalmi és szociális feszültségek felszínre törésével, amelyek a föld-, illetve az egzisztenciális kérdést a zsidó tulajdon átadásában gyorsan és radikálisan kívánták megoldani.

A levéltári dokumentumok ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a helyi közigazgatás sok esetben ezeket az egyéni, alulról indult kezdeményezéseket elvetette, s a legtöbb esetben következetesen érvényesítette a törvényes előírásokat. Ettől függetlenül számos olyan példát is lehet találni, hogy sokszor éppen azon zsidók ellen fogatosítottak igen kemény és drasztikus büntetőintézkedéseket – vagyonelkobzást és internálást, akik az előző évben, vagyis a délszláv impérium két évtizedében alatt a kisebbségi magyarság ügye mellett álltak ki. Ez a kettősség, az egymásnak sokszor teljesen ellentmondó viselkedési forma, vagyis a zsidósággal való bánásmód és megközelítés az egész periódus egyik szabadkai jellemzője volt.

Míg a közigazgatás döntéshozói és felsőbb szervei igyekeztek egyensúlyozni a törvényesség és a józanság határai között, addig a szabadkai társadalom, elsősorban a

ma pripadnicima jevrejske zajednice u gradu, koja je često prevazila tadašnje zakonske okvire.

Tokom vojne samouprave, tačnije, neposredno nakon ulaska mađarske vojske u grad, u raciji koja je počela u maju 1941. godine mnogo Jevreja je uhapšeno ili internirano u jedan od dva subotička sabirna centra koja su tada podignuta. Protiv ovakvih akcija su podigli reč mnogi istaknuti građani Subotice i protestovali su kod vojne uprave.

Tada je počelo i popisivanje i pravljenje spiskova imovine jevrejskog stanovništva, kao i preuzimanje njihovih privrednih pogona od strane komesara za upravu. Ove akcije su se istovremeno izmešale na vertikalnim i horizontalnim izvršnim nivoima, inicijatori ovih akcija su za saveznike imali organizacije koje su na prostoru Bačke nastale po uzoru na slične organizacije u matičnoj zemlji.

Kod prisvajanja jevrejske imovine lokalne vlasti su u mnogim slučajevima morale da se suoče sa željama da se ostvare lične ambicije. Zbog teških društvenih i socijalnih napetosti koje su isplivale na površinu, vlast je predajom jevrejske imovine pokušavala brzo i radikalno da reši egzistencijalne probleme stanovništva.

Arhivski dokumenti istovremeno ukazuju i na to da je lokalna samouprava u mnogim slučajevima odbacila ove lične inicijative koje su dolazile iz baze i u većini slučajeva je dosledno sprovodila zakonske propise. Uprkos tome, bilo je i mnogo slučajeva da su upravo protiv onih Jevreja pokrenuti surovi i drastični kazneni postupci –

politikai döntéshozó testületek középszintje 1942 második felében egyre jobban radikalizálódott, s ennek csúcsát az Ungvár városának a zsidókérdés végső megoldását követelő felirat elfogadása jelentette.

A mindennapi élet vonatkozásában aránylag nyugodt 1942-es és 1943-as évet követően a szabadkai zsidóságot érő megszorítások 1944. március 19-én erősödtek fel. Szabadkán a megszálló német haderőt, akárcsak az akkori ország többi területén a helyi közigazgatás közreműködésével szállásolták el. A városban állomásozó német egységek száma minimális volt, a deportálásokban játszott szerepükre nem találtunk adatokat.

A szabadkai központi gettót 1944. március 22-én kezdték el felállítani, területét fokozatosan bővítve a zsidó lakosságot május 3-ig telepítették ide. Annak létszámát a levéltári adatok nagyjából 1800-2000 főben határozzák meg.

Az újvidéki zsidókat ugyancsak Szabadkáról deportálták. A vidéki zsidókat elkülönítették a szabadkaiaktól, a számukra kijelölt gyűjtőtábor 1944. április 28-án kezdték el felállítani a Zimonyi úton lévő, egykori Felsőbácskai Egyesült Gőzmalom RT épületében. A levéltári adatok alapján az épületben 1775 főt helyeztek el.

A vidéki zsidók deportálása 1944. május 23-a előtti héten történt meg, míg a szabadkai zsidókat 1944. június 16-án vagonírozták be, s előbb Bácsalmásra, majd Auschwitzba szállították.

oduzimanje imovine i interniranje – koji su u prethodnoj eri, tačnije, tokom dve decenije južnoslovenske imperije stali uz interese manjinskog mađarskog stanovništva. Ta dvojnost, kao i način ponašanja koji je sam po sebi bio protivrečan, to jest ophođenje i pristup prema Jevrejima bila je u Subotici jedna od karakteristika ovog perioda.

Dok su se više strukture lokalne samouprave trudile da balansiraju između granica zakonitosti i zdravog razuma, dotle se subotičko društvo, prvenstveno organi nižih političkih struktura tokom druge polovine 1942. godine sve više radikalizovalo, a vrhunac tog procesa je bilo prihvatanje zahteva grada Ungvara da se konačno pristupi rešenju jevrejskog pitanja.

S aspekta svakodnevnog života, nakon relativno mirne 1942. i 1943. godine, sankcije protiv Jevreja su ojačale 19. marta 1944. Nemačku okupatorsku vojsku su, kao i na drugim mestima u tadašnjoj državi, smestili uz učestvovanje lokalne samouprave. Broj nemačkih jedinica koje su boravile u gradu je bio minimalan, sa podacima o njihovom učestvovanju u deportaciji se nismo sreli tokom istraživanja.

Centralni geto u Subotici su počeli da podižu 22. marta 1944. godine, postepeno uvećavajući njegov prostor, a jevrejsko stanovništvo je preseljavano u geto sve do 3. maja. Broj zatvorenika u njemu je prema arhivskim podacima bio između 1.800–2.000 ljudi.

Jevreje iz Novog Sada su takođe deportovali iz Subotice. Jevreje iz manjih mesta su odvojili od subotičkih, a sabir-

A második világháborút követően – az egykori, egyes források szerint több, mint hatezer fős zsidó közösségből – a túlélő mintegy ezer szabadkai zsidóra – elsősorban az egykori gyárosokra, értelmiségiekre, újabb megpróbáltatások vártak. Izrael Állam 1948-ban történt létrehozását követően így nagy részük az alija és a szülőföld végleges elhagyása mellett döntött.

ni centar za njih su počeli da postavljaju 28. aprila 1944. godine u zgradi Deoničarskog društva udruženih parnih mlinova gornje Bačke na Zemunskom putu. Na osnovu arhivskih podataka vidi se da je tu bilo zatvoreno 1.775 ljudi.

Deportacija Jevreja iz manjih mesta dogodila se tokom sedmice uoči 23. maja, dok su subotičke Jevreje potrpali u vagone 16. juna 1944. godine i odveli ih prvo u Bačalmaš u Mađarskoj, a odatle u Aušvic.

Nakon Drugog svetskog rata – po nekadašnjim izvorima od jevrejske zajednice koja je brojala više od 6.000 članova – preživelih hiljadu subotičkih Jevreja čekala su –prvenstveno nekadašnje vlasnike fabrika i intelektualce – nova iskušenja. Zbog toga se nakon osnivanja države Izrael 1948. godine veliki deo subotičkih Jevreja odlučio za „aliju” i za konačno napuštanje domovine.